

Papp Ágnes Klára

Károli Gáspár Református Egyetem

Az „emberfölötti ember” dilemmája Móricznál

Dosztojevszkij és Nietzsche-hatások a *Sárarany*ban

Móriczra általában nem szokás úgy gondolni, mint a világirodalmi hatások bűvkörében alkotó íróra (talán Az Isten háta mögött Flaubert-utalása kivételével). Pedig épp a Sárarany esetében mind a Bűn és bűnhődés, mind pedig a Zarathustra hatása egyértelműen kimutatható a motívumoktól kezdve egyes részletek megformálásán át a szereplők alakjának megalkotásáig. Mi több, a két mű alapkérdése: a közönséges és az „emberfeletti” ember ellentéte, a morál határainak kérdése, maga a bűn problematikája párbeszédbe állítja a két mű gondolatrendszerét a sajátosan magyar történet keretein belül. A tanulmány ennek a párbeszédnek a rekonstruálására, a Dosztojevszkij- és a Nietzsche-hatás tisztázására tesz kísérletet.

Móricz értelmezésében a kilencvenes évek közepétől bekövetkező fordulat az egyes művek irodalomtörténeti helyének kijelölésében, a hatástörténeti összefüggések kimutatásában is megmutatkozott. A korábbi, egyrészt a Jókai–Mikszáth- (esetleg Arany-, Eötvös-, Kemény Zsigmond-) vonalon mozgó, illetve a naturalizmus–realizmus-központú és a korai pozitivista, darwinista determinizmus hatását kiemelő értelmezéseket egyre bővülő és árnyaltabbá váló, Móricz életművének modernségét vizsgáló befogadás váltotta fel. Ez értelemszerűen a művekben kimutatható hatások kérdését is új megvilágításba helyezte. A már Bori Imre által a nyolcvanas évek elején Móricz modernség-programjának reprezentatív műveként elemzett *Sárarany* esetében ez a szecessziós vonások felemlegetésétől (Bori, 1982) az Ady-párhuzam új kontextusba helyezésén (ld. pl. Bori, 1982; Németh G., 1993; Szilágyi, 2013. 161–168.) és a Nietzsche-hatáson (Margócsy, 1993. 17–25.; Szirák, 2001; Balassa, 2003, 2007; Olasz, 2006) át az expresszionisztikus vonások kiemeléséig (Németh G., 1993. 120.; Margócsy, 1993. 22–23.) tart.

Ennek jegyében az itt következő tanulmány a *Sárarany* problematikáját, főhősét és látásmódját, tér- és időkezelését két, a regény szövege alapján is jól azonosítható hatás mentén értelmezi: egyrészt Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés*ének továbbgondolásaként, másrészt a Nietzsche-hatás mentén. A *Sárarany* ugyanis egy ponton tetten érhetően merít Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődéséből*: abban a részben, ahol Turi Dani bevallja feleségének az imént elkövetett gyilkosságot (Második könyv, XXI. fejezet). Itt is nem annyira Dani figurájának megformálásában, mint inkább az asszony és Szonya alakjának rokonságában, reakciójukban, a férfíhoz való viszonyukban, illetve a jelenet felépítésében, a gesztusok és szavak hasonlóságában.¹ A konkrét szövegpárhuzamok mellett a hasonlóság alapvetően

a lelki dinamikára, a jelenet kibontására vonatkozik, nem pedig magára a konfliktusra, a főhős lelki alkatára, vagy akár a jelenetnek a cselekmény egészében elfoglalt helyére. Ebből következően két irányban folytattuk a kutatást. Egyrészt azt vizsgáltuk meg, hogy a jelenet kibontásában megmutatkozó hatás vonatkoztható-e két regény kérdésfelvetésére. Lehet-e a Dosztojevszkij-regény továbbgondolásaként értelmezni a *Sáraranyt*? Másrészt feltettük a kérdést, hogy hathatott-e Dosztojevszkij látás- és írásmódja Móriczra, illetve van-e valami rokon vonás kettejük beállítottóságában, látásmódjában, ami a tematikai egybeesésen túl indokolhatja, hogy Móricz Dosztojevszkijtől merít.

Ennek kapcsán két további kérdésben merült fel Dosztojevszkij regényének hatása. Egyrészt (szintén a Második könyv, XXI. fejezetben) a gyilkosság után magához térő, meghasonló Turi Dani leírásának Dosztojevszkij dialogikus lélekábrázolását idéző technikájában, ami leginkább az orosz író művének tematikusan is párhuzamos részéből ihletődhetett: az uzsorásnő megölése után átélt lelki sokk megjelenítéséből. Ennek ábrázolásában folyamatos kettősségek váltják egymást: tudatos és öntudatlan pillanatok állandó váltakozása, a tettben feloldódó, azzal azonosuló, állatiként megjelenített ösztönlény és a tetteket kívülről, a világ, a közösség, az erkölcs szemével látó ember kettőssége, az ölés dühödte mámor és az attól való undor, félelem. Bahtyin Dosztojevszkijrel kapcsolatban használt kifejezése, a „hős öntudatának dramatizált krízise” (Bahtyin, 2001. 270.) elég pontosan írja le azt is, ami itt Turi Daniban lejátszódik. Természetesen Móricznál szó sincs az egész regényre kiterjedő dialogikusságról, ugyanakkor a fenti fejezet ábrázolásmódjában elég erősek a tudat dialogikus lezáratlanságát érzékeltető tendenciák. Ezt a hasonlóságot a lélektani ábrázolás további párhuzamos megoldásai egészítik ki. Hasonlóan a *Bűn és bűnhődés* narrációjához, a kettős indítást leíró rész a testi tünetek, az „ijedség mámorának” (Móricz, 2008. 206.) részletező leírásához vezet. Azon kívül, hogy Raszkolnyikov vívódásainak megjelenítésében is meghatározó szerepet játszik a szimptomák külső nézőpontból való ábrázolása, itt a tematikus egyezés is figyelemreméltó, noha nyitott kérdés marad, ebből mennyi tudható be a cselekmény párhuzamának, és mennyi irodalmi hatásnak. Ilyen hasonlóság fedezhető fel a tett után felébredő rettegést kísérő undor leírásában vagy a menekülési vágyban,² és magukban a konkrét testi tünetekben, mint a megállíthatatlan reszketés, a földbe gyökerezett láb, a szédülés, a verejtékezés. Különösen érdekesek – mivel szoros összefüggésben állnak az idő érzékelésével is – az öntudat kihagyásának leírásai.

Az „első vad rémület lázának” (Móricz, 2008. 206.) külső ábrázolása után visszatér Dani belső vívódása, és talán épp a Dosztojevszkij-hatásnak köszönhető, hogy ezt a meghasonlást ennyire árnyaltan jeleníti meg Móricz. A jelenet bevezetésében megkezdett belső dialógus: a saját indításként érzékelt, nem bánt gyilkosság és az ettől megrettenő, undorodó külső, „idegen” hang párbeszéde itt vezet a meghasonlásig:

„Valami idegen, ismeretlen, gyáva szellem költözött belé, az beszélt *belülről kifelé*, s a rendes, okos, erős, magabizó lelke ott gubbasztott a *felső* rácson, s megkötözve de gúnyosan figyelt arra, ami körülötte történik *odabent* az emberi burok kalickájában. Megint érezte azt a kettős lelket, amely benne tanyáz, de most ez az *idegen* lélek még váratlanabban támadt rá.” (Móricz, 2008. 207., kiemelések: P. Á. K.)

Azonban ez a leírás nem összefoglalása Dani lelkiállapotának, csak pillanatképe. Épp a dialogikusság által is érzékeltetett sűrűn váltakozó reakciók segítik hozzá a jelenetet, hogy továbbblendüljön: változásában, lezáratlan folyamatként és né állapotként ragadja meg a válságot:

„És hirtelen fölforrott benne az indulat. Mért nem jött előbb ez a buta gyávaság? Honnan került elő a pokolból, hogy tönkretegye azt, akihez semmi köze, aki soha

nem ismerte az életben. Ökölbe szorította a kezét, s habozott egy percig, hova vágjon magán, hol fészkel ez a bitang idegen?” (Móricz, 2008. 207.)

Érdemes megfigyelni, hogy a leírásnak ezen a csúcspontján teljesen összefolyik az elbeszélő és a szereplő szólama, ide-oda csúszkál a narráció a két perspektíva között, aminek az lesz a következménye, hogy a szöveg, noha mintha a narrátor szólamába lenne beleágyazva, magán hordozza a hős vitatkozó, lázadó attitűdjének nyomait, hasonlóan Raszkolnyikov belső monológjaihoz. Ezen részek nemcsak témájukban, hanem elbeszélésmódjukban is emlékeztetnek Raszkolnyikov belső monológjaira, csakhogy Móricz hőséneke ábrázolásában nem annyira radikális, ő beleolvasztja a narrátor szólamába a hős szavait (ez utóbbiakat dőlttel emeltem ki, P. Á. K.):

„S félt, rettegett, iszonyodott. Odavolt. *Ha valaki meglátta! Ha egyszer csak rábukkan valaki...*”

„mikor végre annyira bírt, hogy gondolatok verődtek össze az agyában; percről percre rémitőbb gondolatai támadtak: *ha meghallotta valaki a lövést! Ha utána-jönnék Gyurinak! Ha ez eljött, más is eljöhet! Ha valaki elmegy az úton és benéz! Legalább a kapu lett volna becsukva! A testeket eltakarítani! ... Menekülni, menekülni innen!*” (Móricz, 2008. 206.)

Ugyanakkor ehhez hasonló, a belső monológot legalább részben a narrátor szólamába olvasztó részek Dosztojevszkijnél is találhatóak, mint az alábbi, tematikusan is a fentivel párhuzamos részlet a gyilkosság utánról: „Ijedten végignézett magán meg a szobán, és elállt a lélegzete: hogy hagyhatta így az ajtót tegnap este! [...] »És ha valaki bejött volna? Mit gondolsz rólam?...«” (Dosztojevszkij, 1981. 107.)

Ez a dialogikus ábrázolás teszi lehetővé, hogy (ebben a jelenetben) az ember ne lezár, külső perspektívából, hanem változásában, a krízis, a válság folyamatában, Bahtyin szavával „a lélek lezáratlan és meghatározatlan fordulása pillanatában” legyen megragadva (Bahtyin, 2001. 80.).³ Ez szoros összefüggésben áll a fenti jelenetek időtapasztalatával, azzal, hogy a mű a változás sűrített idejében játszódik. A Dosztojevszkij-hatás másik érzékelhető jele ugyanis ezen részek időtapasztalatában mutatkozik meg. Ebben a jelenetben, a krízis sajátos, a hétköznapi (Bahtyin kifejezésével élettrajzi, biográfiai) időből kiszakadó tapasztalatának, a pillanatnyiség és az örökérvényűség határán egyensúlyozó jelenidejűségének megragadására tesz kísérletet Móricz. Ennek az időtapasztalatnak a visszaadásában egyrészt az öntudatvesztések – az idő érzékelésének teljes hiánya – játszanak szerepet, másrészt a lelkiállapotok természetellenesen gyors váltakozása (ezt tükrözi többek közt az előbbieken leírt dialogikus technika is). Az öntudat pillanatokra, percekre (vagy akár órákra) való elvesztése, majd hirtelen visszanyerése Dosztojevszkijnél is meghatározó a gyilkosság utáni tünetek leírásában.⁴ A *Sárarany* most elemzett fejezetének első három bekezdése hasonlóképpen az öntudat és tudatlanság határán egyensúlyozó, időn kívüli állapotban játszódik:

„Pillanatok szüntek el, de mintha végtelenségek múltak volna. [...] Percenetekre meg-megszakadt az öntudata, s csak állott egy helyen, mint előbbi valójának üres jelszobra.

Hirtelen, átfutóan, mint mikor vihar előtt egy szemhunyhásig sebes szélforgó jelenik meg, elkapta a rémület [...]

Nem tudta, túl van-e, innen van-e valamin, s a szeme megüvegesedett, s révetegen járt körül a levegőben.

Akkor visszatért az öntudata...” (Móricz, 2008. 205.)

Csakhogy a Dosztojevszkij módján színre vitt kettősség – akár az ábrázolásmódban mutatkozik meg, mint a gyilkosság utáni részben, akár tematikusan, mint a Turi Dani és felesége közt lejátszódó idézett jelenetben – nem Dosztojevszkij hősenek, nem Raszkolnyikov dilemmájának a kettőssége! Az a Dosztojevszkij és Móricz problematikájában mutatkozó szembeszökő különbség, hogy míg a Dosztojevszkij-mű esetében – annak ellenére, hogy a Raszkolnyikovban lejátszódó lélektani folyamat a tudatos és a tudattalan határán játszódik – a kiindulópontot egyértelműen intellektuális kérdésfelvetés jelenti, eszmék polifonikus harca zajlik a főhős lelkében, addig Móricznál – Balassa Péter kifejezésével – a „gondolatiság XX. századi mániája” nem játszik szerepet, hősei „nem megismerni, hanem átélni akarnak” (Balassa, 2003. 1143.). Ehhez a benyomáshoz hozzájárul az is, hogy a bűnbánat, a kegyelem „elutasítása” (a feleséggel való dosztojevszkiji párbeszéd végén) nem tudatos megfontolás eredménye Turi Dani részéről. A feleség által képviselt megváltás lehetlenné válása részben a véletlen – persze jó drámai érzékkel kiszámított – közbeavatkozásának (Bora épp akkor bukkan fel, amikor Danit a börtönbe viszik), részben a főszeplő ösztönös reakciójának következménye.

A *Sárarany* hősenek konfliktusa ennek következtében egyrészt a korlátokat nem tűrő, a közösségből kiemelkedő és magára maradó alkotó életerő és az azt legyőző, gúzsba kötő tényezők külső ellentéte lesz, másrészt az ebből fakadó belső konfliktus: az életerő, tehetség, energia undorra posványosodása, pusztító természeti erővé válása. Ebből adódóan az ellentét nem a hős intellektusában tükröződik, hanem a hősben dúló

erők ábrázolása segítségével, a regény nagyobbik részében a hőst kívülről látó, „lezáró” elbeszélő szintjén, a cselekmény szerkezetében megragadható ellentétben jelenik meg, a narrátor szólamaiban összegződik. Jellemző módon akkor is, amikor a hősben fogalmazódik meg, a hős szólama összeolvad az elbeszélőével: ezek a részek a hős gondolatait idézik, ugyanakkor jelen van bennük egy a szereplőn kívüli, azt lezáró nézőpont, amely lehetővé teszi, hogy ezen gondolatok az egész mű tanulságát sommázzák.⁵ Lásd akár a sokat idézett záró sorokat, akár a korábbi, hasonló részeket, mint az Első könyv befejezését: „Mi maradt itt neki? / Ez a rongy falu, rongy nép, rongy élet. / Még azt is utálta, hogy leköjje. / Mi ez? Ez az élet! / Sár!” (Móricz, 2008. 116.) Ennek következtében a krízis *Bűn és bűnhődés* ihlette ábrázolása csakúgy, mint Turi és felesége jelenete alárendelődik egy másik, átfogóbb kettősségnek. E konfliktus forrása pedig már nem az orosz írónál keresendő.

Csakhogy a Dosztojevszkij módján színre vitt kettősség – akár az ábrázolásmódban mutatkozik meg, mint a gyilkosság utáni részben, akár tematikusan, mint a Turi Dani és felesége közt lejátszódó idézett jelenetben – nem Dosztojevszkij hősenek, nem Raszkolnyikov dilemmájának a kettőssége! Az a Dosztojevszkij és Móricz problematikájában mutatkozó szembeszökő különbség, hogy míg a Dosztojevszkij-mű esetében – annak ellenére, hogy a Raszkolnyikovban lejátszódó lélektani folyamat a tudatos és a tudattalan határán játszódik – a kiindulópontot egyértelműen intellektuális kérdésfelvetés jelenti, eszmék polifonikus harca zajlik a főhős lelkében, addig Móricznál – Balassa Péter kifejezésével – a „gondolatiság XX. századi mániája” nem játszik szerepet, hősei „nem megismerni, hanem átélni akarnak” (Balassa, 2003. 1143.).

Ez nemcsak a „bűn” és a „megváltás” dilemmáját felülíró, már említett folytatásban fejeződik ki, hanem a gyilkosság megjelenítésében, értelmezésében is megragadható, abban a kérdésben, hogy miért gyilkol Turi Dani (szemben Raszkolnyikovval). Hiszen míg Dosztojevszkijnél egy tézis bizonyítása indítja a hőst tettére, addig Móricznál az indulatok ösztönös kirobbanásáról van szó. Míg Raszkolnyikov önmagát, érzéseit legyőzve erőszakolja magára a gyilkosságot, addig Dani nemcsak egyszerűen indulatból, ösztönösen cselekszik, hanem egyenesen „a legfőbb gyönyört” tapasztalja meg, amit „ember érezhet”: „emberen felüli lelkiállapotot” (Móricz, 2008. 203.) él meg a gyilkolásban.

Ezek azon részei a *Sárarany*nak, melyekkel kapcsolatban legegyértelműbben vetődik fel a Nietzsche-hatás kérdése.⁶ De nemcsak az „emberen felüli lelkiállapot” megfogalmazás és társai (lásd: „Túlnőtt a paraszton, el az emberig, túl az emberen, fel a ködökig” [Móricz, 2008. 201.], „valami életet kellett még elpusztítania [...] ami útjában áll túlradt egyetlen önös életérzésének” [Móricz, 2008. 204.]), hanem a regény egészének gondolatmenete, a főhős alakjának megformálása a magyarul nem sokkal a regény írása előtt megjelent *Zarathustra* hatását tükrözik.⁷ Zarathustra alábbi szavait akár a *Sárarany* mottójául is választhatta volna Móricz: „Kéj, uralom-szomj, önzés!: ezt a három dolgot káromolták eddig legtöbbet; ezek valának leghíresebbek és leghírhedtebbek, – ezt a hármat akarom emberien jól lemérni.”⁸ (Nietzsche, 1908. 122., Nietzsche kiemelései) Már csak azért is, mert Móricz Nietzschéhez hasonlóan a fenti három fogalom átértelmezését, átértékelését végzi el. A nietzschei gondolatmenet jegyében a kezdeményezés, a vitalitás forrásának tekinti őket, és a belőlük fakadó lelkierőt összekapcsolja a testivel, mint Nietzsche az alábbi kijelentésben: „[Zarathustra] szava az önzést is magasztalá, az ép egészséges önzést, a mi hatalmas lélekből fakad: – hatalmas lélekből, amelyhez magas, szép diadalmas, tetszetős test illik” (Nietzsche, 1908. 123., Nietzsche kiemelései).

Maga a gyilkosság mint az istenülés útja, az isteni eredetűnek tekintett törvény áthágása, nietzschei gondolat,⁹ épp úgy, mint a gyilkosság vágyának az ösztönökben gyökerezése: „Igy szól a vörös bíró: »Ugyan minek ölt ez a gonosztévő? Rabolni akart.« Ámde én azt mondom néktek: lelke vért kívánt, nem ragadományt: a kés boldogságát szomjuhozá!” (Nietzsche, 1908. 21.) Turi gyilkosságát pontosan leírják Zarathustra szavai, az ölés, a vér emberen, erkölcsön felülemelő (és ember alá taszító) isteni mámorát (a „gyilkos örömet” [Nietzsche, 1908. 21.]) Móricz is ennek jegyében ábrázolja:

„...és isteni dühödés tüzében égett.

És most érezte a legfőbb gyönyört, amit ember érezhet. Egyszerre érezte minden erejének tűzokádását.

Megbánás, szájalom, emberi erkölcs holmi párája sisteregtek el a levegőbe. [...]

Átment a legfelsőbb emberi izzáson.

Gyilkolt.

És százszorosan érezte az emberen felüli lelkiállapotot.” (Móricz, 2008. 203.)

Nemcsak az „emberen felüli lelkiállapot” megfogalmazás, hanem az egész gondolatmenet nietzschei, ahogy a gyilkosság „isten dühödésének” hevében „elsistergő” emberi érzések – megbánás, szájalom, erkölcs – is az ő hatására mutatnak. Pontosán ebben: az intellektualitást felülíró ösztönök, életerő középpontba állításában – ami a gyilkolást, a vér látását, szagát mindenek feletti kielégülésként, a földhözragadt morál fölé emelő élményként érzékeli –, a lelkiismeret-furdaláson való felülemelkedésben¹⁰ ragadható meg Móricz nietzschei válasza a Dosztojevszkij által felajánlott megoldásra. A gyilkosság kérdése ugyanis mindhármuknál a rendkívüli (a „nem közönséges”, az „emberfeletti”) ember és a hétköznapi ember szembeállításából fakad. Nietzschénél épp a megváltás lehetőségének elutasítása („Kérve kérlek benneteket, véreim, maradjatok hívek

a földhöz és ne higgyetek azoknak, a kik túlvilági reményekről fecsegnek előttetek.” [Nietzsche, 1908. 6.] alapozza meg az önmaga fölé nő emberfölötti ember alakját, a „teremtő akaratot”: „Tudnátok istent teremteni? Hallgassatok hát minden istenről! De teremteni tudjátok az emberfölötti embert” (Nietzsche, 1908. 49.), és ez állítja szembe „a test megvetőivel” (Nietzsche, 1908. 18.), „a halovány gonosztevőkkel” (Nietzsche, 1908. 20.), a „halál prédikátoraival” („a föld tele van olyanokkal, a kiknek az élettől-elfordulást kell prédikálni.” [Nietzsche, 1908. 24.]), a „kis emberekkel” (Nietzsche, 1908. 108.), a középszerű erényesekkel (Nietzsche, 1908. 110.), „megadást tanítókkal” (Nietzsche, 1908. 110.). A két regényben ennek jegyében mondható el, hogy a gyilkosság próbatétel, az ember istenülésének próbája (ahogy ezt Raszkolnyikov meg is fogalmazza). Csakhogy míg az orosz író regényének hőse magának a tézisnek az elutasításához vezető gyötrelmes utat járja be, a *Bűn és bűnhődés* végső válasza a Szonyában megtestesülő megoldás: a szenvedés vállalása, az alázat az isteni kegyelem nagyságával szemben; addig a magyar műben ez a gondolat nem a szereplőben megfogalmazódó eszmeként, hanem a regény egész cselekmény- és értékszerkezete mögött álló összefüggésként jelenik meg: a gyilkosság a rendkívüliség, az „emberfelettség” következménye lesz, a gyilkolás lesz ennek legteljesebb megélése. Mint az alábbi *Sárarany*-részletben, ami olvasható úgy is, mint az emberfeletti ember válasza – Móricz megfogalmazásában – Raszkolnyikov kérdésfelvetésére:

„S azzal a göggel mosolygott, amivel a földön csak neki volt joga elnézni az élet és az emberek és önmaga fölött. Csak neki, aki annyit rabolt az élettől, amennyit emberek ezrei nem is álmodnak.” (Móricz, 2008. 204.)

Ebből a szempontból beszédes az a tény, hogy a megváltás ígérete Turi Dani számára kívülről jön (a feleség önfeláldozása révén, akinek a hőstől való idegensége a regény kezdetétől meg van alapozva). Innen nézve már egyáltalán nem tekinthető véletlennek a regény egészének jelentésszerkezetében a befejezés, ahol végül a test, az ösztönök kerekednek felül.

Móricznál a gyengeként, gyávaként megjelentett, az erkölcs, a vallás, a civilizáció által korlátozott középszer és a rendkívüli ember ellentéte a regény egészének jelentésszerkezetét meghatározza. Már a bevezetőben, a falu évszázados szokásokhoz ragaszkodó lakói és Dani szembeállításában. A falut jellemző maradi, változtatni nem tudó szellem képviselőjének is tekinthető Takács Gyuri, akiről így gondolkodik Erzsi: „egy Takács, az tud szenvedni, de nem tud ölni. Tud dolgozni, takarékoskodni, tűrni, halni... Hiszen, ha tenni is erős volna, akkor ő most Takács Gyuriné lenne!...” (Móricz, 2008. 37.) Itt jön létre a másik meghatározó motívikus összefüggés: a változtatás, kezdeményezés merészsége és az ölésre való bátorság kapcsolata – a kijelentés természetesen Dani gyilkosságában nyeri el végső értelmét.

De a hétköznapi és a rendkívüli ember ellentéte nagyon hangsúlyosan megjelenik a gróf és Dani összevetésében is, csakhogy itt – a nietzschei kultúrkritika hatására – más vonás, a civilizáció és az erkölcs elkorcsosító hatása domborodik ki: „Lenyűgözte őt [a grófot], s a vad és szemérmetlen állattal [Danival] szemben tehetetlenné tette, hogy nem nyúlhatott nemtelen eszközhöz, s látta, hogy védtelenné teszi saját úrisága.” (Móricz, 2008. 91.) Ezt folytatja a gyilkosság jelene: „De az elcivilizált ember [a gróf] nem engedett az állati ösztönnek, s megállott ujja a fegyver ravaszán.” (Móricz, 2008. 201.), míg „Turi Dani [...] az arcába ugrott, szembe, vadul, vicsorgón, s mint az éhfarkas ragadta torkon” (Móricz, 2008. 202.). (Nyilván nem véletlen, hogy épp ez a két szereplő, a gróf és Gyuri lesz Turi Dani áldozata.)

Ez utóbbi példákban jól érzékelhető, hogy a regénnyel kapcsolatban sokszor elemzett állat-motívika (Margócsy, 1993. 20–21.; Eisemann, 2001. 246–247.; Balassa, 2007.

200–202., Olasz, 2006. 95.) is nietzschei ihletésű. Különösen, ha párba állítjuk az önmagát a gyilkosság által istenítő ember motívumával. A gyilkosság leírásában és az utána következő, előbb elemzett jelenetben például jellemzően a gyilkosságra vivő „belső” indíttatás az, ami mind az állati, mind az isteni motívikához kapcsolódik: „Túlnőtt a paraszton, el az emberig, *túl az emberen, fel a ködökig*.” (Móricz, 2008. 202.) „...és *fűjt, és toporzékol*, és nem bírta kilihegni a vad tüzet [...] A karja ki volt rúgva, mint egy acélrúd, és az arca dermedt volt, az *isteni dühödés* tüzében égett.” (Móricz, 2008. 203.); „ott állott a nyitott kapuban, mint az *örökítélet kielégítetlen, új pokolra szomjazó, vérivó arkangyala*”; „[Gyuri] amint szembekerült a véres emberi roncson, vérbe borultán őrt álló, *izgalomra szaglászó, bőszült fenevaddal*...” (Móricz, 2008. 204., kiemelések tőlem, P. Á. K.). Nem is kettősség ez, hanem hármasság: a hétköznapi, tenni nem merő, „elcivilizált” ember és az egyszerre állati (öszönös, morál által nem korlátozott) és isteni (morálon felül álló) emberfölötti ember oppozíciója. Ez a hármasság viszont megint csak egyértelműen Nietzschétől ered: „Az ember kötél, a mely állat és emberfölötti ember közé feszítettett, – kötél mélységes mélység – fölött.” (Nietzsche, 1908. 7.) A *Zarathustra* gondolatmenetében is a test, a tett (szellemivel, erkölcsivel szembeni) elsőbbsége kapcsolja össze az állatit az istenivel, és állítja ellentétbe a cselekedni gyáva, külső korlátoknak engedelmessé váló hétköznapi emberrel.

A gyilkosságnak, az ösztönök kiélésének, a hol állati, hol isteni életerőnek ez az értelmezése, a cselekedet elsőbbsége ugyanis egyaránt Nietzsche emberképére vezethető vissza: „a tudó így szól: test vagyok egészen, s kivülem semmim; és a lélek csak szó meg-megjelölni egy valamit a testen.”; „Szerszám és játékszer az érzék és elme: s még mögöttük vagon a »magad«. [...] Gondolataid és érzelmeid mögött, én vérem, áll egy hatalmas uralkodó, egy ismeretlen bölcs – kinek neve »magad«. Testedben lakik, maga a tested.” (Nietzsche, 1908. 18.)¹¹ A test (és ezáltal az ösztönök) elsőbbsége a lélekkel, szellemmel, értelemmel, az „énnel” szemben meghatározza nemcsak Turi alakját, hanem az egész mű problémafelvetését is. A fenti motivikus kapcsolatok: a kezdeményező-készség, szellemi teremtőerő leképeződése az erős, vonzó testben és a férfiaságban, illetve a gyilkolásra (azaz az emberi törvények felrúgására, a vágyak kiélésére) való bátorságban egyaránt a test és a cselekedet nietzschei értelemben vett elsőbbségéről árulkodik. Az előző fejezetben elemzett gyilkosság utáni vívódás jelenetében is a cselekedetben megnyilatkozó testiség az, ami belső készletként tétéleződik, míg az erkölcsre, következményekre is figyelmes érzelmi-értelmi átélés csak reakció, és mint ilyen másodlagos, külső. Móricz gondolatvilágában visszhangozni látszik Nietzschének az előbb idézett ember-képéből következő tett-kultusza: „a te tested és annak nagy értelme: az *nem mondja: »én«, de cselekszik mint »én«*” (Nietzsche, 1908. 18., Nietzsche kiemelései).

Ezzel összhangban áll a regényben a tétlenség és az alkotó cselekedet szembeállítás, amiben a tett szorosan összekapcsolódik a fizikai erő kifejtéssel, a mozgással, és a szellemi tevékenységgel, még ha jelezve is van, háttérbe szorul, illetve amennyiben megjelenik, a testi erő kifejtéséből származó kezdeményező-készség formáját ölti magára. A test által irányított „én”, az (öszönös) tett elsőbbsége a megfontolással szemben, a testi, indulati motiváció a regény egészében (nem csak a gyilkosság idején) Turi szembeszökő tulajdonságai közé tartozik: „Egy percnyi nyugalma nem volt. Láz gyötörte a testét; szíve körül zsiromást érzett, s áramlatok rohantak végig minden tagján. Ez a belső gyötrődés igen régi volt benne. Még abból az időből való, mikor megtanult nagy terveket csinálni, és megérezte, hogy semmi külső, közönséges, emberi lehetősége nincs, hogy azok valaha sikerüljenek” (Móricz, 2008. 27.); „És már nem az az ember volt, aki az elébb, hanem más, a mozgékony, cselekvő, nem sokat gondolkodó, odaütő férfi” (Móricz, 2008. 28.); „Véres, rettenetes indulatok forrását érezte magában, a keze ökölbe, ütésre szorult, s ott reszketett benne a titok. Ha kitör, szétrúgja kímélet nélkül, irtalmatlan gázolja szerteszét azt az életet az embereivel együtt, mint a hangyabolyt” (Móricz, 2008. 140.). (Ez azt az előbb elemzett

momentumot is új megvilágításba helyezi, hogy a félelem a cselekvés, a mozgás képességétől fosztja meg a főhóst.) A regényen egyébként is végighúzódik a harcként megélt élet többek közt Nietzsche-nél is szereplő motívuma:¹² „s valami olyan érzés zsongult benne, hogy harcra készen kell állnia” (Móricz, 2008. 37.), „Összecsikorítja a fogát, és merően, elszántan néz előre. Úgy érzi mintha nagy csata előtt állana, s mintha háta mögött egész sereg várna.” (Móricz, 2008. 39–40.). Ezt legtisztábban az aratás és a téli szánhajítás jelenetében figyelhetjük meg, például: „Sima az út, szalad a szán, álljon elébe, aki mer. Elébb-utóbb mindent elérünk, ha élünk. És mért ne élnénk, mikor élni jó, élni szép, élni mégis érdemes! Ez az egy öröme van az embernek, hogy él és tesz és repül!” (Móricz, 2008. 120.); „... Olyan jólesően fogja markába, hogy érzi minden inába a férfiúi erőt. Egészen más ember már, mint aki elindult hazulról. ...” (Móricz, 2008. 121.) De negatívan a feleség hatására otthon töltött időszak leírása: a fizikai ellustulás és a szellemi tespedés összekapcsolása talán még jobban alátámasztja ezt az összefüggést:

„Napok teltek ilyen bágyadottan. [...] Dani [...] bágyadtan legyintett. Nem szólt. Azt gondolta, hogy túl van már ő azon örökre. Csak azon csodálkozott, hogy tud élni, ha ennyire megroppant benne a lélek? Ámde élt, s az ebédnél, vacsoránál maga bosszúságára jó étvágyal vett részt, s néha megérezte, hogy hízik. Kövér, zsíros érzések zsibbadtak, fortyogtak testében, s ez még súlyosabbá tette lehangolt-ságát.” (Móricz, 2008. 69.).

A kisregény másik koncepciózus szembeállítás, Turi és felesége konfliktusa mögött is vannak Nietzsche-befolyást sejtető vonások. Egyrészt a férfival szembeállított női szerep mint a magányos emberfölötti ember és a család eredendő ellentéte jelenik meg: „Ahányszor családja meleg körét megérezte, mindig valami sajátságos lankadtság vett erőt rajta. Örökös harcot, lappangó, titkos küzdelmet érzett maga és a családi élet között. [...] Úgy rémlett neki, hogy a család a hinárnak ezernyi szálával igyekszik őt körülfogni, lehúzni az iszapba, a lágy, meleg latyakba...” (Móricz, 2008. 135.) Ezt az ellentétet, Nietzsche-hez hasonlóan, Móricz is a kötöttségek zárt világában élő nő és a szabad férfi ellentétével alapozza meg:¹³ „A gyerek az asszonyé, ahhoz neki semmi köze; ha még a két gyerekével se volna szabad az asszony, akkor itt hagyná a házat.” (Móricz, 2008. 7.), „neki a változatos, forgalmas élet közepett egynek tetszett a sok közül, de idehaza az asszonynak egyetlen volt: az egész élet volt” (Móricz, 2008. 53.); „Az asszony várból célzott rá, a fiának bátyja mögül, s ő védtelenül kapta a nyilakat.” (Móricz, 2008. 59.); „Valahonnan az gyökerezett belé, hogy a férfinak szabad! Minden szabad!” (Móricz, 2008. 137.). De Nietzsche nő-képének egyes momentumai más nőalakok megrajzolásában is visszaköszönek: „mosolygott Dani, azzal a közvetlen felsőbbbséggel, amire a férfierő emeli az okos embert a nővel szemben, s amely játékká teszi előtte a vitát” (Móricz, 2008. 43.).¹⁴ Másrészt a hit kérdése domborodik ki Erzsé és Dani kettősében. Noha ezt természetesen áthatja a református és a „bálványimádó” katolikus, illetve a pogány, keleti és keresztény (nyugati) szimbolikussá váló dichotómiája,¹⁵ de épp azokban a jelenetekben, ahol Erzsé ráveszi férjét, hogy forduljon el korábbi céljaitól, ahol saját, tűrő, szorgalmas, nem nagyralátó életének részévé teszi, pontosan érzékelhető a nietzschei hatás. Ez egyrészt az átlagos, változatlan hétköznapi élet ideálja (Erzsé megfogalmazásában: „Nem jó nekünk úgy, ahogy apámék voltak? Csendesesen, rendesen. Nem kell felfalni a világot, de elpotyázni se ami van. Minek töröd magad, ha nem muszáj? Meglásd, meg... rossz vége lesz egyszer!” [Móricz, 2008. 17.]), és Dani teremtő akaratának már előbb is idézett szembeállításában jelenik meg. Másrészt a vallási törvények, a hit mint a sorsba való belenyugvás emberre gyakorolt (negatív) hatásának nietzschei gondolata¹⁶ elsősorban a feleség alakjában, jellemében testesül meg. Erzséiben apja láttán fogalmazódik meg: „...visszapillant rá, s meglátja a vigasztalan tehetetlenség gyászát kiülve az apja arcán, s megtorpad a képtől.

És rögtön megérzi, hogy ezze fog válni ő is”, de reakciója a krisztusi alázat, a belenyugvás: „míg az imás szókat suttogta, egyre erősebb és nyugodtabb lett önérzése. Mint az áldozati bárány, tisztába jövéen sorsával, kész volt elfogadni azt. Megszakadt valami a lelkében. Az életvágy szakadt meg.” (Móricz, 2008. 111.) A belenyugvás, az áldozat a *Sárarany* értékrendjében sem magasztosul fel. Erzsi szüleitől sem kap együttérzést, úgy jelenik meg, mint akit „megtör az élet” (Móricz, 2008. 111.), mint „tönkregyávelt lélek”, „mindeneknek utolsója” (Móricz, 2008. 114.). Nietzsche az „élettől elfordulókat” egyenesen „holtaknak”, „élő koporsóknak” nevezi: „Szívesen meghalának s szeretnék, ha mi ezt az akaratukat helybenhagynók! Vigyázzunk, nehogy fölébresszük ezeket a holtakat és megsértsük ezeket az eleven koporsókat!”; „hadd prédikálják az élettől-elfordulást s pusztuljanak maguk is!” (Nietzsche, 1908. 24.). Valószínűleg ez is hathatott Móriczra a következő megfogalmazásában:

„Az Erzsi, az asszony ott sorvadt el a szeme láttára, lefogya, mint a hold, leolvad a csontjáról a hús, bőre alól a puhaság, máris olyan, mint a lábon járó halott... Nincs mód, hogy valaha visszatérjen a régi élet, a régi érzés. Csak lehetne legalább gyorsabban végeznie az étellel. De így, együtt élni egy tetemmel, ez több, mint amit egy férfi el bír viselni. Daninak a hideg fut végig a hátán, ahányszor a feleségére pillant s ha rágondol... Hát meghal. Haljon meg. Ha nem akar élni, jobb is. De így élni, hogy minden percben meghal valami benne...” (Móricz, 2008. 134.)

Másrészt a hit kérdése domborodik ki Erzsi és Dani kettősében. Noha ezt természetesen áthatja a református és a „bálványimádó” katolikus, illetve a pogány, keleti és keresztény (nyugati) szimbolikussá váló dichotómiája, de épp azokban a jelenetekben, ahol Erzsi ráveszi férjét, hogy forduljon el korábbi céljaitól, ahol saját, túró, szorgalmas, nem nagyralátó életének részévé teszi, pontosan érzékelhető a nietzschei hatás. Ez egyrészt az átlagos, változatlan hétköznapi élet ideálja (Erzsi megfogalmazásában: „Nem jó nekünk úgy, ahogy apámék voltak? Csendesen, rendesen. Nem kell felfalni a világot, de elpotyázni se ami van. Minek töröd magad, ha nem muszáj? Meglásd, meg... rossz vége lesz egyszer!” [Móricz, 2008. 17.]), és Dani teremtő akaratának már előbb is idézett szembeállításában jelenik meg.

Ezeket a koncepcióban megmutató hatásokat kiegészítik a motivika további egyezései. A testtel (mint az élet, az ösztönök, az én forrásával) összefüggésben használja Nietzsche a föld motívumát,¹⁷ ami szintén – hasonló értelemben – megjelenik Móricznál is: akár a föld mint téma képében (mint a parasztot a földhöz kötő élet, a földéhség, a „földben lakó örök isten” [Móricz, 2008. 23.] tisztelete); akár a föld mint motívum formájában (a főhős jellemzésében ez különösen az aratási jelenetben a termékeny föld érzékletes leírása és a Danit feszítő testi vágy és életerő egybejárásában figyelhető meg), vagy az olyan megfogalmazásokban, mint: „Elveszett lába alól s a lelkéből a biztos föld kisugárzó ereje” (Móricz, 2008. 11.), „lelkében egész földindulás reszketett” (Móricz, 2008. 129.), „S forrongott mint a föld mélye, és tüzet vágyott okádni.” (Móricz, 2008. 130.). Úgyszintén párhuzam mutatható ki az emberfölötti emberhez kapcsolódó

villám-motivika,¹⁸ és a Turi Dani kitörő indulatait érzékeltető metaforikus leírások között („S ettől a gondolattól, amely ebben a percben villámlott föl neki, olyan hirtelen fényesség csapott rá, mint a tölgyre, ha beleüt a mennykő. / De ő nem hasadt százfelé a villámcsapástól, inkább összekeményedett. Nem gyúlt magát elemésztő lángra, csak átizzott, megtüzesedett.” [Móricz, 2008. 29.], „Daninak olyat villant az arca, mint téli villámláskor az ég” [Móricz, 2008. 32.], „Egy pillanat múlva az erő, a vágy az élet sustergős, tüzes lángja csapott fel benne” [Móricz, 2008. 72.]). Hasonlóképpen felmerül a kérdés, hogy nem *Zarathustra* nevetése,¹⁹ a „boldog önzés” „maga-élvezése” (Nietzsche, 1908. 122–123.) visszhangzik-e Turi Dani fölényes nevetésében: „Dani föl kacagott, megkapóan tiszta csengésű, egészséges, jóízű kacagással” (Móricz, 2008. 9.); „...szólt Turi Dani győzelmesen, mosolyosan, csillogó szemmel, s ebben a tűzmosolyban széppé kigyúlt férfias arccal” (Móricz, 2008. 90.); „S azzal a göggel mosolygott, amivel a földön csak neki volt joga elnézni az élet és az emberek és önmaga fölött.” (Móricz, 2008. 204.).

*

A két hatást összevetve láthatjuk, hogy először is azt a belső összefüggést, ami Dosztojevszkij és Nietzsche közt fennáll: a kérdésfelvetés hasonlóságát és a rá adott két-féle válasz alapvető eltérését, Móricz is érzékeli és (inkább ösztönösen, mint tudatosan) a lényegében a *Zarathustra* jegyében megfogalmazott gondolatmenetébe alternatívaként építi be a Dosztojevszkij hatására megírt jelenetet, ezzel mintegy a két eszmerendszer vitáját víve színre. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a két mű egészen más vonalon hat: Nietzsche gondolatmenete a regény egész értékszerkezetét, a főszereplő ezt tükröző megformálását határozza meg. A kimutatható párhuzamos motívumok is ebbe a struktúrába illeszkednek. A *Bűn és bűnhődés* hatása ezzel szemben egyes konkrét jelenetek lélekrajzában, ezzel összefüggésben a lelki krízis elbeszélhetővé tételének technikáiban, tematikusan és a narratológiai megformálás szintjén mutatható ki. Annak ellenére, hogy az utóbbi hatás sokkal kisebb hatókörű, az teszi mégis figyelemre érdemessé, hogy épp azon írói fogások tekintetében látszik meríteni Dosztojevszkijtól Móricz, mint a lelki krízis megformálása, a válság időtápasztalatának megragadása, s ezzel kapcsolatban a dialogikus ábrázolás kezdeményei, amelyek a mű utóbbi két évtizedben legtöbbet vizsgált, leginkább a modernség felé mutató vonásai.

Irodalom

- Bori Imre (1982). Modernnek lenni. In Bori Imre, *Móricz Zsigmond prózája*. Fórum. 5–16.
- Bahtyin, M. (2001). *Dosztojevszkij poétikájának problémái*. Ford. Hetesi István és Horváth Géza. Osiris.
- Balassa Péter (2007). Balassa Péter Móricz-szeminariuma (1999–2000). Lejegyezte: Szarka Judit. In Balassa Péter, *Magatartások találkozója: Babits, Kosztolányi, Móricz*. Balassi. 162–205.
- Balassa Péter (2003). Leonóra papírai. Lejegyezte: Márton Andrea. *Jelenkor*; 12, 1137–1149.
- Czeglédi András (2013). Nietzsche és Dosztojevszkij. In Czeglédi András, *Fjodor Mihajlovics Niëtzky. Szélgjegyzetek a kései Nietzsche nihilizmus- és esztétikumképehez*. L'Harmattan. 123–135.
- Dosztojevszkij, F. M. (1981). *Bűn és bűnhődés*. Ford. Görög Imre, G. Beke Margit. Európa.
- Eisemann György (2001). A Móricz-újraolvasás esélyei. In Fenyő D. György (szerk.), *A kifosztott Móricz*. Krónika Nova. 240–249.
- Féja Géza (2005). *Móricz Zsigmond*. Polis. 45–52.
- Laczkó Sándor (1996). A magyar nyelvű Nietzsche-irodalom bibliográfiája 1872-től 1995-ig. In Laczkó Sándor, *Nietzsche-Tár*. Comitatus Kiadó. 563–588. <https://mek.oszk.hu/00600/00622/00622.pdf>
- Margócsy István (1993). Sárarany. In Szabó B. István (szerk.), *A magvető nyomában. Móricz Zsigmondról*. Anonymus. 17–25.
- Móricz Zsigmond (2008). *Sárarany*. Európa.
- Németh G. Béla (1993). Móricz irodalom-felfogása. In Szabó B. István (szerk.), *A magvető nyomában. Móricz Zsigmondról*. Anonymus. 116–126.

Nietzsche Frigyes (1908). *Im-ígyen szóla Zarathustra*. Ford. Dr Wildner Ödön. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata. <http://mek.oszk.hu/01700/01740/01740.pdf>

Olasz Sándor (2006). Pillanat és távlat. In Olasz Sándor, *Regénymúlt, regényjelen*. Széphalom. 91–104.

Papp Ágnes Klára (2020) Magyar bűn – magyar bűnhődés. Dosztojevszkij és Nietzsche „vitája” Móricz

Sáraranyában. In Horváth Kornélia & Osztrólczyk Sarolta (szerk.), *A modern magyar líra/próza világirodalmi kontextusban*. Kijárat. 421–434.

Szilágyi Zsófia (2013). *Móricz Zsigmond*. Kalligram.

Szirák Péter (2001). Az ösztön „nyelve” és a nyelv cselekedtető ereje. In Fenyő D. György (szerk.), *A kifosztott Móricz*. Krónika Nova. 226–240.

Jegyzetek

¹ A párhuzamos szövegrészek részletes összevetését és elemzését ld. Papp, 2020.

² Móricznál: „...percről percre rémitőbb ötletei támadtak: ha valaki meghallotta a lövést! Ha utánajönnek Gyurinak! [...] Menekülni, menekülni innen!” (Móricz, 2008. 206.) Dosztojevszkijnél: „A rémület mindinkább úrrá lett rajta, kivált a nem várt második gyilkosság után. Menekülni akart, mentül hamarabb” (Dosztojevszkij, 1981. 95.); „»Istenem! Csak el innen! El innen!« – morogta...” (Dosztojevszkij, 1981. 96.)

³ Vö. még: „Dosztojevszkij nem hősei halálát ábrázolta volna, hanem életük *válságait* és *töréseit*, vagyis életüket valamilyen *küszöb* átlépésének a pillanatában ragadta volna meg. És a hősök belsőleg *befejezetlenek* maradtak volna (hisz az öntudat *belülről* nem zárulhat le).” (Bahtyin, 2001. 94–95.)

⁴ Közvetlen a gyilkosság után, még az uzsorásnő lakásában: „De aztán lassanként valami szórakozottság ereszkedett rá, szinte elrövedezett, pillanatokra megfedekezett magáról...” (Dosztojevszkij, 1981. 95.), „Raszkolnyikov csak állt, és erősen markolta a baltát, félig önkívületben volt...” (Dosztojevszkij, 1981. 100.). Amikor a gyilkosság után hazaér: „Nem aludt, de teljes kábultságba esett. [...] Gondolatok foszlányai kóvályogtak a fejében, de egyiket se tudta megragadni, egyiknél se tudott megállapodni, hiába erőlködött...” (Dosztojevszkij, 1981. 103.) De még jobban tetten érhető ez a másnap reggeli állapotának leírásában: „Abban a pillanatban minden eszébe jutott. Egy szempillantás alatt minden.” (Dosztojevszkij, 1981. 107.), „Kétségbeesetten ült a díványon, és megint elfogta a borzalmas hidegrázás. Mellette volt a széken egykori diákkabátja [...] azt gépiesen odahúzta, betakarózott, és megint rögtön elnyomta a bódult, lázas álmom. Semmit sem tudott magáról. De öt perc sem telt bele, rémülten felugrott...” (Dosztojevszkij, 1981. 108.); „Még pedig most mindjárt, ebben a percben, halogatás nélkül!» De ahelyett újra a párnára hanyatlott a feje, megint elfogta a szörnyű hidegrázás, megint magára húzta a télikabátot. És megint sokáig, hosszú órákig fel-felrémlt benne szakadozottan: »Mégpedig most...«” (Dosztojevszkij, 1981. 109–110)

⁵ Ezek azok a részek, amelyeket Margócsy István így jellemez a már idézett elemzésében: „egy meghatározatlan, személyében nem látható, külső tényezők által nem befolyásolt forrásból folyó elkülönítetlen autonóm szövegáradat”, amely „magába szippantja” a megjelenített szereplők megszólalását (Margócsy, 1993. 21–22.).

⁶ „Móricz e regényében nem a parasztot, hanem az Ibsen és Nietzsche nyomán nagybetűvel írott Embert óhajtotta megírni” (Margócsy, 1993. 19.); „[Móricz] erőteljesen főhős-típusú regényeket ír [...] Ebben ugyanakkor, mint egész nemzedékében, eddig kevésbé feltárt módon egy századvégi, kora XX. századi híres Nietzsche-dichotómia munkálkodik” (Balassa, 2003. 1142.) (ld. még 2. jegyzet).

⁷ A *Sárarany* a századeleji magyarországi Nietzsche-kultusz idején született. Több részletfordítás után 1907-ben jelenik meg az első teljes *Zarathustra*-fordítás (Fényes Samuél), majd a következő évben egy másik (Wildner Ödöné), illetve a *Túl az erkölcs világán*. Csak a regény folytatásokban való publikációjának évében, 1909-ben hat, az előző évben kilenc írás jelenik meg róla. (Köztük kettő, Fenyő Miksa és Ignotusé a *Nyugat*-ban. 1908-ban lát napvilágot Ady ismertetése is, ami ugyan nem tartozik az elmélyült értelmezések közé, Móriczra azonban jó eséllyel hathatott.) Vö. Laczkó, 1996.

⁸ Biztosan nem dönthető el, hogy melyik fordítás járhatott Móricz kezében. Egyes szófordulatok arra engednek következtetni, hogy talán Wildner Ödöné. (Például a Wildner változata alapján közkeletűvé vált „emberfölötti embert” Fényes Samu „emberebb embernek”, „felsőbb embernek” fordítja.) Móricz olyan kifejezései, mint a már idézett „emberen felüli lelkiállapot” (203.) talán a Wildner-fordítás hatását őrzi. Ezért a továbbiakban Wildner Ödön 1908-ban megjelent teljes *Zarathustra*-fordítására hivatkozom (Nietzsche, 1908).

⁹ A *Zarathustrában*: „Nem kell nékem, mint isten törvénye, nem kell nékem mint emberi szabály és szükség: nem kell nékem, hogy mutass az utat földfeletti földek és paradicsomok felé.” (Nietzsche, 1908. 19.)

- ¹⁰ A Dosztojevszjij és Nietzsche között fennálló hatástörténeti kapcsolat, gondolkodásbeli rokonság nagy múltra visszatekintő kérdése a két szerző recepciójának. A konferencián erről Czeglédi András tartott összefoglaló előadást. Vö. még: Czeglédi, 2013. 123–135.
- ¹¹ Lásd még: „Több értelem van testedben, mint legjobb igazságodban. S vajjon ki tudja, mire kell testednek legjobb igazságod?” (Nietzsche, 1908. 18.)
- ¹² „Nem munkára serkentelek, hanem harcra. Nem békére serkentelek, hanem győzelemre. Munkátok legyen harc, békétek legyen győzelem!” (Nietzsche, 1908. 26.)
- ¹³ Lásd a *Zarathustra Az öreg anyókárról és a fiatal nőről* című fejezetét. Néhány jellemző részlet: „A nő minden ize talalós mese s rajta mindennek egy a megfejtése: ennek neve »terhesség«. A férfi a nőnek csak eszköz: a cél mindenha a gyermek.” (Nietzsche, 1908. 37.), „A férfi boldogsága: »én akarok«. A nő boldogsága: »ő akar«. »Ime, ebben a pillanatban lőn tökéletessé a világ« - ezenképen gondolkodik minden nő ha teljes szerelemből engedelmeskedik” (Nietzsche, 1908. 38.).
- ¹⁴ Vö: „Kettőt akar az igazi férfi: veszélyt és játékot. Ezért akarja a nőt, mint a legveszedelmesebb játékot [...] Játékszer legyen a nő, tiszta és finom” (Nietzsche, 1908. 37.)
- ¹⁵ Féja Géza az, aki a *Sárarany* elemzését többek közt ennek az ellentétnek a levezetésére építi (Féja, 2005. 45–52.).
- ¹⁶ Jellemző, hogy a „másvilágról álmodozókat” Nietzsche betegnek, halódónak, az „élettől elfordulók”-nak sorvadó lelkűeknek nevezi: „Betegek és halódók valának ők, a kik megveték a testet és a földet és kitalálák az égietek és a megváltó vércsöppet: ámde még ezt az édes és sötét mérget is testtől és földtől vevék kölcsön!” (Nietzsche, 1908. 17.) Vagy a „halál prédikátorairól” ezt írja: „Imhol: a sorvadó lelkűek; alig születtek s máris a fáradtság és lemondás tanait sóvárogják.” (Nietzsche, 1908. 24.)
- ¹⁷ Lásd: „Az emberfölötti ember a föld értelme. Mondja akaratotok: az emberfölötti ember legyen a föld értelme! Kérve kérlek benneteket, véreim, maradjatok hívek a földhöz és ne higgyetek azoknak, a kik túlvilági reményekről fecsegnek előttetek. [...] Hajdanta a lélek megvetette a testet és akkoron ez a megvetés volt a legmagasabb dolog: – soványnak, iszonyatosnak, kiéhezettnek akarta a testet. Azt gondolta, hogy loppal így szabadulhat a testtől és a földtől.” (Nietzsche, 1908. 6.), „Ti pedig, én véreim, hallgassatok inkább az egészséges szavára: becületesebb és tisztább szava van ennek. / *Becületesebben* és tisztábban beszél az egészséges test, a tökéletes és egyenes szögű: és a föld értelméről beszél.” (Nietzsche, 1908. 17.) „Hozzám hasonlatosan, vezessétek az elröplött erényt vissza a földre – igen, vissza a testhez és élethez: hogy megadja a földnek értelmét, emberi értelmét!” (Nietzsche, 1908. 44.) (Nietzsche kiemelései)
- ¹⁸ „Ime, hirdetem néktek az emberfölötti embert: ő ez a villám, ő ez az örület!” (Nietzsche, 1908. 7–8.); „Imhol ez a fa magában áll a hegyen; magasra nőtt ember, állat feje fölé. És ha beszélni akarna, nem volna, a ki megértené: oly magasra nőtt vala. Ime vár és vár, – vajjon mire is vár? Túlön-túl közel lakozik a fellegek székhelyéhez: nemdenem az első villámra vár?” (Nietzsche, 1908. 23.); „villámra s megváltó fénysugárra készen, sötét méhében villámokkal terhesen, a melyek Igen-t mondanak, Igen-t nevetnek, igazmondó jósvillámsugarakra készen” (Nietzsche, 1908. 150.); „De orcája időközben elváltozék, és mikoron Zarathustra szemébe nézett, szíve megint megrettent: annyi balhír és hamuszürke villám cikázott végig ezen az ábrázaton.” (Nietzsche, 1908. 156.)
- ¹⁹ „Kacagj, kacagj, derüs üdvözítő gonoszságom! Magas hegyről vesd le villogó, csúfondáros hahotádat! Kerítsd horgomra villogásoddal a legszebb ember-halakat!” (Nietzsche, 1908. 155.)

Absztrakt

Móriczra általában nem szokás úgy gondolni, mint a világirodalmi hatások büvkörében alkotó íróra (talán *Az Isten háta mögött* Flaubert-utalása kivételével). Pedig épp a *Sárarany* esetében mind a *Bűn és bűnhődés*, mind pedig a *Zarathustra* hatása egyértelműen kimutatható a motívumoktól kezdve egyes részletek megformálásán át a szereplők alakjának megalkotásáig. Mi több, a két mű alapkérdése: a közönséges és az „emberfeletti” ember ellentéte, a morál határainak kérdése, maga a bűn problematikája párbeszédbe állítja a két mű gondolatrendszerét a sajátosan magyar történet keretein belül. A tanulmány ennek a párbeszédnek a rekonstruálására, a Dosztojevszjij- és a Nietzsche-hatás tisztázására tesz kísérletet.